

Bibliopolium

Bíró Beatrix*

Kolozsvár

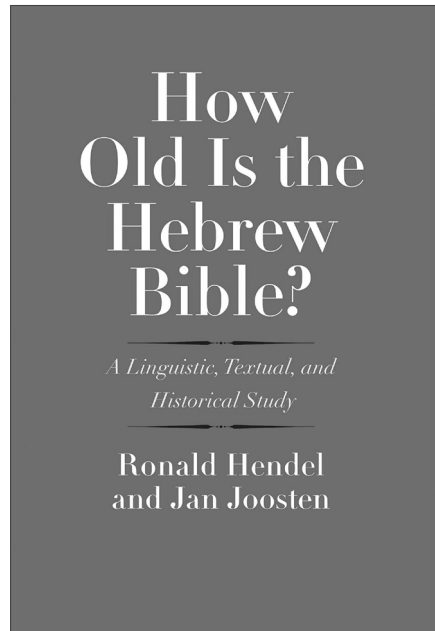
Ronald Hendel – Jan Joosten: *How Old Is The Hebrew Bible?*

Yale University Press, New Haven–London 2018.

ISBN 978-0-300-23488-6, 240. old.**

A bibliai könyvek datálásának kérdése végigkíséri mind az ószövetségi, mind az újszövetségi bibliakutatás történetét, de a gyülekezeti gyakorlatban is gyakran találkozhatnak a lelképásztorok a „Hogy is van ez?” kérdéssel egy-egy bibliaóra alkalmával, a kíváncsi konfirmandus és ifis szájából, vagy akár egy igehirdetés utáni visszajelzésben. Sokan megfogalmazzák kétségeiket a Biblia hitelességét illetően, és válaszokat várnak a bibliai könyvek keletkezésére vagy továbbhagyományozására vonatkozó kérdéseikre is. A felénk megfogalmazott és a teológiai tudomány irányában feltett provokatív kérdéseik nem mindig relevánsak a hit szempontjából. De ha ezek kielégítő válasz nélkül maradnak, az komoly bizalmatlansági tényező is lehet a későbbiekben. Akár magunk számára kutatjuk a választ, akár mások kérdéseinek megválaszolására szeretnénk felkészülni, a *How Old Is The Hebrew Bible?* című könyv nagy segítség lehet mind a kutatók, mind a lelképásztorok, mind pedig a kérdés-körben általánosan érdeklődők számára a válaszkeresés folyamatában.

„Miért írtuk ezt a könyvet?” – teszi fel a kérdést a könyv felütésében Ronald Hendel és Jan Joosten, és erre már a könyv beveze-

* Bíró Beatrix (Marosvásárhely, 2000) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) hallgatója az alapképzés negyedik évfolyamán.

** Az itt közölt írás annak a könyvismertetésnek a szerkesztett változata, amely a KPTI *Olvastam egy jó könyvet... Időszerű beszélgetések kortárs teológiáról* című rendezvényének ötödik alkalmán hangzott el 2021. nov. 3-án.

tőjében megadják a választ (ix–xi old.). A szerzőpáros a bibliai szövegek esetében felmerülő datálási problémák megléte és a közelmúltban új lehetőségeket kínáló történeti nyelvészet felvirágzása miatt tartotta időszerűnek megvizsgálni a bibliai szövegeket ebből a szempontból is. A szerzők a módszertani megalapozással egybekötve fogalmazzák meg azt az igényt, amelyet a könyv megírása közben végig szem előtt tartottak: egy olyan könyvet összeállítani, amelyből mind a diákok, mind a kutatók átfogó képet kapnak a nyelvtörténeti megközelítés alapjairól, módszereiről és eredményeiről. Hogy sikerrel jártak-e, erről a következőkben fogalmazom meg meglátásaimat és munkájukkal kapcsolatos észrevételeimet.

A *How Old Is The Hebrew Bible?* című monográfia két elismert és a témában otthonosan mozgó kutató közös munkájaként született meg. Ronald Hendel, a kaliforniai Berkley egyetem professzora 1999 óta, a közel-keleti tanulmányok fakultásán belül a zsidó tanulmányok karának, valamint az ókori történelem és mediterrán archeológia végzős programok vezetője. Széles körű munkássága révén több szempontból közelíti meg a Héber Bibliát. Munkáiban a történelmi és vallási, szövegkritikai, nyelvészeti, összehasonlító mitológiai és irodalmi szempontok egyaránt érvényesülnek.¹ Jan Joosten belga teológus, aki a strasbourgi egyetem ószövetség tanszékének professzora volt, majd 2014–2020 között az Oxfordi Egyetemen oktatott hebraisztikát. Kutatási területei közé tartozik a Septuaginta (LXX), a qumráni szövegek, valamint a Biblia szír fordításai. A héber bibliai nyelv történetét és nyelvi rendszerét kutatta, kutatásának eredményeit pedig számos monográfiában és tanulmányban publikálta angol és francia nyelven.²

A szerzőpáros a címben megfogalmazott kérdésre próbál választ találni. *Hány éves a Héber Biblia*, vagyis az általunk ma ismert Ószövetség? Általános igazság, hogy a Biblia korát igen nehéz meghatározni. Szövege a távoli múltba tekint vissza, szájhagyomány vagy kulturális emlékezet alapján öltött írott formát, és a bennük leírt gondolatok, események gyakran csak igen keveset árulnak el azokról a valós körülményekről, amelyek között a szöveg születhetett, vagy éppen a szöveg koráról.³ Számos kutató úgy tartja, hogy lényegtelen a szöveg keletkezésének

¹ Ronald Hendel rövid életrajzához ld. Ron Hendel. In: *Berkeley Center for Jewish Studies*. jewishstudies.berkeley <https://jewishstudies.berkeley.edu/people/ron-hendel/> (2022. márc. 11.).

² Jan Joosten rövid életrajzát ld. Jan Joosten (biblical scholar). In: Wikipedia. *The Free Encyclopedia*. [https://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Joosten_\(biblical_scholar\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Joosten_(biblical_scholar)) (2022. márc. 11.).

³ A szájhagyomány általt őrzött tartalmak vizsgálatával a hagyománytörténet foglalkozik. Neves képviselői közé tartozik M. Noth, R. Rendtorff, a kortárs kutatásban pedig E. Blum. Az elmélet átfogó magyar nyelvű ismertetéséhez ld. Rózsa Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe*. Szent István Társulat, Budapest 2016, 82–93, 99–106. Angol nyelvű tanulmányának kutatástörténeti

ideje, csupán a szöveg végső formájával és annak értelmezésével érdemes foglalkozni. Ebből a megközelítésből releváns Brevard Childs kritikája a történetkritikai módszert illetően, aki úgy vélekedik, hogy a kánon elsődlegesen a zsinagóga és az egyház szent szövegének tekintendő, és ilyen formában nem célszerű a héber irodalom fejlődésének szemszögéből közelíteni hozzá.⁴ Éppen ezért teszik fel a kérdés szerzők már a könyv bevezetőjében (ix. old.): *De hát a Biblia élete nem független a maga keletkezési idejétől?* Válaszuk pedig a következő: *A Héber Biblia szövegét a történelem formálta, éppen úgy, ahogyan a Biblia szövege formálta a későbbi történelmet* (ix. old.). A szerzők szerint a benne elbeszélte események legtöbb esetben valós történelmi eseményeken nyugszanak, a zsidók törzsi, nemzeti és kulturális narratívájához kapcsolódnak, és éppen ezért nem értelmezhetők példázatokként vagy időn kívüli mitikus eseményekként. De akkor hogyan értelmezhetők? A történetkritikai módszer értelmében a szerzők is hangsúlyozzák, hogy ha a Biblia szövegét abban a történelmi kontextusban látnánk, ahol keletkezett, akkor annak árnyalt jelentéstartalmai is sokkal érthetőbbé válnának számunkra.

A szerzők véleménye szerint a szöveg datálásához egyetlen biztos alapunk van: maga a szöveg. Természetesen a tartalomból is levonhatunk igen hasznos következtetéseket a szöveg datálását illetően, azonban az írott és az évek során áthagyományozott szövegek is igen értékes bizonyítékokat hordoznak. A szöveg maga is beszél, nemcsak azzal, *amit* közöl, hanem azzal, *ahogyan* közöl. A nyelv hangzása, szemantikája, mondattana változik, fejlődik. Ezért a szöveg nyelvtörténeti szempontok alapján végzett tüzetesebb vizsgálata lehetővé teszi a Héber Biblia különböző szövegeinek datálását is, s a szerzőpáros ezért közelít a történeti nyelvészet módszerével a műben a címben felvetett kérdéshez: hány éves az Ószövetség, avagy hány évesek a szövegek külön-külön, ha csak magát a szöveget vizsgáljuk, tartalomtól függetlenül?

1. Minden dolog változik. Nyelv és módszer (1–10. old.)

Az első fejezetben a szerzők megalapozzák a módszert a módszertani kérdések kimerítő tárgyalásával. Az elmélet filozófiai alapját egy Hérakleitosz-idézettel teremtik meg: *Nem lépbetsz kétszer ugyanabba a folyóba.* Minden változik (πάντα ῥεῖ),

bevezetőjében Blum is megfogalmazza az elmélet alapjait, s ennek összevetését a kortárs kutatás eredményeivel ld. Blum, Erhard: The literary connection between the books of Genesis and Exodus and the end of the book of Joshua. In: Dozemann, Schmid (ed.): *Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation*. SBL Press, Atlanta 2006, 89–91.

⁴ Childs, Brevard S.: *Introduction to the Old Testament as Scripture*. Fortress Press, Philadelphia 1979, 15–17.

minden, beleértve a nyelveket is, amelyek között a bibliai héber nyelv sem kivétel e természetes folyamat alól. A héber nyelven megfogalmazott ószövetségi iratok kapcsán pedig, amint azt már itt leszögezik, nemcsak a héber nyelvű szövegekkel, hanem annak minden szövegváltozatával számolni kell: a masszoréta szöveg (MSZ), a qumráni szövegek, a samaritánus Pentateuchos és az LXX létezésével.

A módszer újszerűsége miatt megfogalmazott kételyeket a következő kérdés megválaszolásával próbálják eloszlatni: *miért nem foglalkoznak más tudósok ezzel a megközelítéssel?* A szerzők először is az akadémiai programok hiányosságának tekintik, hogy a képzésekből kimarad a tanult nyelv kialakulásának, fejlődésének és történetének oktatása. Általános jelenség a teológushallgatók és a teológiai kutatásban komolyabban elmélyülők körében, hogy vagy biblikus, exegeta lesz valaki, vagy külön utakon tanul hebraisztikát, és a kettő ritkán kapcsolódik össze. Tehát azért is írták ezt a könyvet, hogy ezt a szakadékot valamiképpen áthidalják.

Ezek után a szerzők azt is megállapítják, hogy manapság a kutatók mindent elvetnek, ami egy kicsit is megkérdőjelezhető. A szerzők szemszögéből azonban a nyelvtörténeti érvelés sosem lehet biztos, és mint minden történeti érvelés, előbb-utóbb körkörös érveléssé válik: kiindulópontként mindig ott a történelmi lelet, amely egyben érvként is szolgál. Mindig általánosan elfogadott szabályokkal és következtetésekkel kezdünk, amelyek alapján értékeljük a történelem vizsgált nyomait, aztán ezeket a szabályokat és következtetéseket revideáljuk, hogy az újabb bizonyítékot alá tudjuk támasztani, és beleillesszük a teljes képbe. Ezért a történelmi kutatás sosem lehet objektív, csupán hozzávetőleges (9–10. old.). Így hát a történeti nyelvészetnek és módszertanának, a nyelvtörténeti módszernek is éppen úgy megvan a létjogosultsága, mint minden más módszernek, amely a történelmi adatok értelmezésével foglalkozik.

2. A nyelvi változások okai és típusai

(11–30. old.)

A nyelv mindenkori változásának valósága számunkra is érzékelhetővé válik, amikor anyanyelvünkön olvasunk régebbi szövegeket. Mi is tapasztaljuk az archaikus kifejezések idegenségét, a kikopott nyelvtani formák korszerűtlenségét, és sokszor nyúlunk a szótár után, hogy megfejtsük egy-egy régebbi szöveg jelentését. Ebből mi is levonhatjuk a következtetést, hogy a nyelv változásának ténye abban is felismerhető, hogy minden nyelvben vannak olyan kifejezések, amelyeket a mai ember már nem értene meg magyarázat nélkül, és sem az irodalmi nyelvben, sem a köznyelvben nem használná. Ugyanígy a mai héber nyelv is távol áll a bibliai szövegek nyelvezetétől, mivel több ezer év választja el őket egymástól. De figyelembe véve, hogy maguk a bibliai szövegek sem mind egy korból származnak, logikus, hogy a különböző korú szövegek a nyelv különböző korokban

fennmaradt változatát örökítették meg. Még egy művelt Kr. e. 4. századi héber nyelvet beszélő ember sem érthette már teljesen a korábbi, például 8–7. századból származó szövegeket, hiszen addigra számos kifejezés, szó, mondás kopott ki a nyelvből.

A könyv által képviselt nézet szerint a nyelvi változásoknak alapvetően két fő tényezője van: a *nyelvi kompetencia*, vagyis akkor változik a nyelv, amikor valaki tökéletlenül tanulja meg azt; és a *nyelvi előadás*, azaz: noha elsajátítottuk a nyelvet, időnként mégis azt tapasztaljuk, hogy szavaink nem mindig egyértelműek. Mindkét változási tényező meglétének egyik fő oka az egyéni idiolektusunk, vagyis az egyéni nyelvhasználatunk. Ugyanis mindenki egy kicsit másként gondolkozik a nyelvről, másképpen használja azt, és másképpen ért egy-egy kifejezést. Mivel a nyelvsajátítási készségeink nem tökéletesek, mindig lesz különbség aközött, amit megértünk, és aközött, amit a megértettek alapján továbbadunk. A normatív nyelvészet értelmében az így kialakult revízió mindig félreértelmezés. De ha több ember érti ugyanúgy félre a dolgokat (*társnyelvészeti jelenség*), akkor egy új norma is kiépül, és ez kiegészíti vagy lecseréli a régi normát. Így változik a nyelv.

A nyelvváltozás tényezőin túl a könyv a nyelvváltozás okait is tárgyalja, és ezeket példákkal szemlélteti. A nyelvváltozás okain belül megkülönböztethetünk *külső és belső okokat*. A belső okok közé tartozik a revízió egyik gyakori típusa, az *egyszerűsítés*, a szükségtelen ellentétek redukálása. Ilyen modern jelenség a média világában a beszéd leegyszerűsítése a rövid időkeretek miatt hangzó vagy vizuális közlési úton vagy írott formában, mert kevesebb leütést igényel egy-egy rövidebb szöveg. De az egyszerűsésre való törekvés ugyanígy megjelenik a beszélt nyelvben is. Egy másik belső ok éppen az ezzel ellentétes tendencia, vagyis hogy a nyelv kifejezőképességének tágítása érdekében *új kontrasztokat* viszünk a nyelvbe. A nyelvi változás külső oka pedig a *nyelvi érintkezés*. A változást azok indítják el, akik más nyelveket is beszélnek anyanyelvük mellett. Ők azok, akik a másik nyelv nyelvtani szabályai alapján értelmezik újra saját nyelvük alapjait. Ezt sokszor nem tudatosan teszik, és így akarva-akaratlanul nyelvújítókká lesznek. A legtöbb új szó, kifejezés is ezen a módon kerül nyelvkészletünkbe.

A nyelvváltozás okainak tárgyalása után a könyv áttér a nyelvváltozás típusainak felvázolásához. Itt három kategóriát tárgyalnak a szerzők részletesen: beszélnek a *fonológiai változásokról*, a *szókészleti és morfoszintaktikai átalakulásról* és a *nyelvi érintkezésről*. A különböző nyelvváltozási típusokat példák bemutatásával szemléltetik. A fonológiai változásoknál példaként említik a D és W összemosódását a nyelv egy későbbi szakaszában. (Általában a D -t cserélték fel W -re.) Morfoszintaktikai átalakulásnak tekintik például a passzív qal kikopását, amelyet a nif' al

forma váltott fel.⁵ A szókészlet átalakulását a nyelvi érintkezés eredményének tekintik, ugyanis ezáltal számos kölcsönszó is bekerült a héber nyelvbe, és ezek a datálás kérdésében is nyomós érvként szolgálnak, hiszen olyan korokhoz köthetők, amikor a nyelv a különböző idegen kultúra befolyása alá került.⁶

3. Hogyan kezeljük a nyelvi variációkat?

(31–46. old.)

A következő fejezetben a szerzők a korábbi példák kapcsán összesítik észrevételeiket. Megállapítják, hogy a diakronikus eltéréseken túl a héberben is vannak szinkronikus változatok: dialektus alapján, szándékos stílusváltások, költői stílus, regiszter,⁷ zsargon, intertextuális utalások, emellett vannak olyan szinonimák, amelyek párhuzamosan léteztek, legalábbis a kutatók eddig sikertelenül próbáltak valamiféle időbeliséget felállítani közöttük. Amit időben korainak vagy későinek gondolnak, lehet egyszerűen egy másfajta dialektus, más regiszter, vagy egyszerűen utalás egy régebbi szövegre. Nem lehet minden nyelvi eltérést az idő számlájára írni. Azonban amikor egy szövegen belül több jel is mutat arra, hogy régebbi vagy éppen fiatalabb, mint más szövegek, akkor érdemes időbeli eltérést is feltételezni. Jogosan tehetjük fel a kérdést: mikor beszélünk időbeli eltérésekről, és mikor kortárs dialektusokról? Vajon nem lehet, hogy késői szerzők is írhattak régiesen? A szerzők ezt nem tartják valószínűnek, és erre a legjobb példának a Krónikák könyvét tekintik, amely, noha a dávidi királyság történetét beszéli el, nyelvezete egyértelműen a fogság utáni korhoz kapcsolja a szöveget.

⁵ Érdekes példa erre a 2Sám 3,2 és az 1Krón 3,1 szövegének összevetése. A 2Sám 3,2-ben egy *kötib* – *qöré*vel van dolgunk, ahol a masszoréta megjegyzés jelzi, hogy az eredeti szövegben egy passzív qal formát olvasunk, amelyet nif'allá alakítottak: Dávidnak fiai születtek (וַיֵּלֶדְוּ) Hebrónban (ahol a *qöré*: וַיֵּלֶדְוּ). Ha qal szerinti jelentéssel fordítjuk a mondatot, akkor az értelmét veszti, s valahogy így hangzana: Dávid szültek fiaikat Hebrónban. A szöveg valódi jelentését csak nif'al alakkal tudjuk visszaadni. Ugyanezt hivatott kifejezni a יָלַד ige használata is az 1Krón 3,1-ben, de itt már egyértelműen csak a nif'al alak szerepel a szövegben: Ezek a fiai születtek (וַיֵּלֶדְוּ) Dávidnak Hebrónban. Ebből következtethetünk arra, hogy a 2Sám szövege korai szöveg lehet, és pedig egy olyan időből, amikor a passzív qalt használták, az 1Krón pedig későbbi szöveg, amikor ez a forma már kikopott.

⁶ Ilyenek például a filiszteus kölcsönszavak (יָרֵחַ – filiszteus vezető, Bír 16,5–30), arám közvetítéssel átvett akkád szavak (מַכְסַּת – adó, Num 31,28–40) és perzsa (תֹּרָה – törvény, Esz 1,8), valamint görög jövevényszavak (pl. דָּרִיקוֹן – dárikó, Ezsd 8,27).

⁷ Például a héber szöveg nem dokumentálja a szóbeli kommunikációt, csupán egy néhány helyen; ld. a Num 11,15-öt, ahol Mózes ÚRhoz intézett beszédében egy bibliai nyelven belül egyedi enklitikum jelenik meg, amely valószínűleg a szóbeli regiszter megörökítése a szövegben: אֲנִי־עֹשֶׂהָ.

A szerzők a nyelvtörténeti modell értelmében két nagy *kronolektust* különböztetnek meg a bibliai szövegekben. Az egyik *klasszikus bibliai héber* (Classical Biblical Hebrew – CBH), a másik a *késői bibliai héber* (Late Biblical Hebrew – LBH), a kettő közötti átmeneti időszak szövegeinek kronolektusa pedig az *átmeneti bibliai héber* (Transitional Biblical Hebrew – TBH). A két nagy kronolektus két terjedelmes korpuszban érvényesül a bibliai szövegekben: a CBH a korai próféták és a Tóra prózai elbeszéléseiben, az LBH pedig Eszt, Ezsd, Neh, 1–2Krón, Dán, Préd könyveiben. A szövegek közötti eltérések általában szisztematikusak, ugyanis egy-egy eltérő szó nemcsak egy-egy könyvben fordul elő, hanem a teljes korpuszra jellemző általánosan. A korábban felvázolt nyelvváltozási folyamatok értelmében pedig lehetetlen nem felismerni, hogy a nyelvezet csupán az idők folyamán módosulhatott ilyen mértékben. A módszer alapjait Avi Hurvitz teremtette meg, aki a következő alapszempontra szögezte le: egy kifejezés csak akkor tekinthető ténylegesen valamelyik korpusz jellegzetes kifejezésének, ha csakis abban a korpuszban fordul elő, a másikban egyáltalán nem.

4. Szövegtörténet és nyelvtörténet (47–59. old.)

A módszerrel kapcsolatban az a gond merül fel, hogy noha az a szentírásai szövegek datálását célozza meg, itt főként olyan szövegekről beszélünk, amelyeknek csak több kéz által átmásolt variánsai és fordításai maradtak ránk. Hogyan kezeli a módszer az így áthagyományozott szövegek eredetének bizonytalanságát? A szövegvariánsok szakszerű vizsgálatának kulcsa a szövegkritikában rejlik. Egy problémás szöveg esetében a szövegkritikai és a nyelvtörténeti megközelítések egészítik ki egymást, és a szöveg pontosabb megértését eredményezik.

Ahhoz, hogy egy passzust egyik vagy másik bibliai héber kronolektushoz soroljunk, több bizonyíték szükséges, s a teljes kontextusnak kell tükröznie a kronolektus sajátosságait. Például: József története általában CBH-nak tekinthető, de van benne néhány későbbi kifejezés, amely az írnokok véletlen modernizációjának tudható be. A szerzők megállapítják, hogy vannak szándékos modernizációs folyamatok is, mint például a qumráni nagy Ézsaiás-tekercs esetében, amelyben az ortográfiai, morfológiai és szintaktikai változtatások sokasága színezi a szövegvariánsot. Ez a „modernebb” variáns, jóllehet maga a leírt szöveg 1000 évvel megelőzi a masszoréti szöveget.

A redakciókritika is része a folyamatnak. Jeremiás könyve esetében például egy rövidebb LXX-változatot és a bővebb MSZ-változatot ismerünk. Az MSZ-szöveg betoldásai sok esetben az LBH jegyeit hordozzák magukon; de általában a betoldások is megegyeznek a környező szöveg nyelvezetével, és valószínűleg

tudatosan íródtak hasonló nyelvi regiszterben. Mivel a Jer könyve nyelvi szempontból viszonylag „vegyes” szöveg, a kutatók általában a TBH-hoz sorolják.

A 2–4. fejezetek módszertani megalapozása után a szerzők az 5–7. fejezetekben tárgyalják részletesebben a kronolektusok mibenlétét, nyelvi sajátosságait. Ha pedig már a címben feltevődött a kérdés, hogy hány éves az Ószövetség, ezekben a fejezetekben nyelvi bizonyítékok alapján foglalkoznak a szövegek datálásának kérdésével is.

5. Feliratok és fogság előtti héber irodalom (60–72. old.)

A szerzőpáros kronológiai sorrendben halad a datálási kérdések megválaszolásában, és a feltételezhetően legkorábban keletkezett bibliai szövegeket és azok Biblián kívüli kortárs párhuzamait vizsgálja. Az 5. fejezetben a CBH nyelvezetét vizsgálják, és rámutatnak a fogság előtti feliratirodalom és a CBH közötti párhuzamokra. A feliratok nyelvezetét már de Wette és Gesenius is vizsgálta. Megállapításaiknak a kortárs kutatásban is vannak képviselői, például Cooke, és mindannyian arra a következtetésre jutottak, hogy a feliratok rokonságot mutatnak a CBH-val, amelyet éppen emiatt kötöttek a monarchikus időszakhoz. Knauf, Schüle és Young viszont éppen a két korpusz közötti különbségeket hangsúlyozza.⁸ Egyik érvük az, hogy a feliratok paleo-héber szöveggként íródtak, és ezt csak később váltotta fel az arámból átvett négyzetírás, tehát az írásmód és az ortográfia is eltérő. Fontos belátni azonban, hogy az írásmód semmit nem változtat a nyelvtanon, a nyelv történetén.

Ennél jóval perdöntőbb érv lehet a feliratok jellege közötti eltérés. A júdeai feliratok elősorban vagy kereskedelmi, vagy pedig hivatalos iratok, esetleg királyfeliratok, de ezek jellegüknél fogva sem kapcsolódnak közvetlenül az Ószövetséghez. *A héber szöveg elsősorban irodalmi.* Magyar nyelvünkben is látjuk, hogy az irodalmi szövegek és a hivatalos, esetleg szóbeli kommunikációt rögzítő szövegek között jelentős eltérések vannak. Ami viszont érdekes következtetésekre vezet a kutatókat, az a két korpusz szóhasználatának összevetése volt. Logikus következtetés, hogy a kisebb feliratkorpuszban igen sok bibliai szó nem található meg. Azonban annál érdekesebb, hogy a feliratokban olyan szavak fordulnak elő, amelyek hiányoznak a jóval hosszabb és viszonylag „kimerítő” bibliai irodalomból. Viszont ennek sincsen konkrét hatása a nyelvtörténeti megközelítésre: lehet, hogy a bibliai szerzőknek egyszerűen a kontextus okán nem volt szükségük a hiányzó szavakra.

⁸ A fejezethez kapcsolódó rövid kutatástörténeti összefoglalóhoz ld. a 60–61. oldalt.

A feliratok alapvetően *efemerek*, rövid életűek voltak: gyakran tartalmaznak elírásokat, pontatlanságokat, mivel ezeket gyorsan kellett megírni, rövidítéseket használtak, és a szerződések esetében mindkét fél ismerte az írás kontextusát és az üzlet tárgyát is. Ezért a szerzők elsősorban a szóbeli regiszterhez kötik a feliratokat, míg a bibliai korpusz elsősorban irodalmi szöveg.

A CBH feltételezett időkerete, amelyben a kronolektus érvényesült, valamint a feliratok keletkezési ideje egybeesik, s ez a Kr. e. 8. század második felétől nagyjából Kr. e. 600-ig terjed. Feltételezhető, hogy a CBH már a Kr. e. 8. század második fele előtt is létezhetett, azonban a legkorábbi bibliai szövegek erre az időszakra datálhatók, és erre tehető az első feliratok keletkezésének ideje is. A Kr. e. 600 és 250 közötti időszakból csekély számú felirat maradt ránk, és megfigyelhető, hogy ezután már a bibliai szövegek esetében is az LBH kronolektusa érvényesül, és ennek szövegei nem is annyira a feliratkorpuszhoz, hanem sokkal inkább a qumráni héber szövegekhez kapcsolódnak.

A CBH nyelvi sajátosságai közé olyan nyelvtani jelenségek sorolhatók, amelyek mindkét korpuszban megtalálhatók. Ilyen például a $\bar{\text{h}}$ nélküli infinitivus constructus (1Kir 3,7 és Lachisch 3,8–9), a qal performativum⁹ használata és az infinitivus absolutus használata az imperativusos igealak helyett.

6. Átmeneti bibliai héber (73–84. old.)

A nyelvfejlődés területén empirikus igazságnak tekinthető, hogy a dolgok igen lassan változnak. Egyszerre csak egy-egy kifejezés kopik ki, de az sem mindenhol, a jövevényszavak pedig szintúgy egyenként ágyazódnak bele a nyelvkészletbe. Ezért a CBH és LBH is olyan, mint két különböző nyelvi korszak pillanatfelvétele. A nyelv átalakulásának kisebb szakaszait nem lehet kimutatni olyan szövegek alapján, amelyeket évszázadok választanak el egymástól. Azonban van egy olyan nyelvi réteg, amelyben megfigyelhető egyfajta átmenet, s így magán hordozza mindkét kronolektus jegyeit. A könyv szerzői pedig azon a véleményen vannak, hogy e jegyek alapján nemcsak az abszolút, hanem a relatív datálása is lehetséges.

A Tóra és a korai próféták egy régebbi kronolektust mutatnak, viszont ezekben a szövegekben is a prózai szövegek vizsgálata a célravezető. A TBH azonosítását az nehezíti, hogy a feltételezetten idesorolható szövegek jelentős része költői, amely

⁹ A performatív igék lényegében olyan cselekvést fejeznek ki, amelyet „szóban hajtanak végre”, és végrehajtásukhoz elég a verbális közlés: pl. *megbocsátok*, *megáldalak*, *megkérek* stb. A CBH-ban gyakoriak a qal performatívumok, amelyeket más, beszédhez kapcsolódó igékkel együtt használnak.

jóval több olyan archaizmust vagy modern szót tartalmaz, ami talán az írás korától idegen, de a költői célokat szolgálja. A TBH korpusznak csupán egy része prózai szöveg, de ezek alapján mégis lehetséges egy külön kronolektus azonosítása (Jónás próféta könyvének nagy része, Jeremiás próféta könyvének egyes részei, illetve a Jób 1–2.42; 74. old.). Ezekben a szövegekben nagyjából egyenlő arányban fordulnak elő olyan kifejezések és nyelvtani jelenségek, amelyek vagy csak a CBH-nak, vagy csak az LBH-nak sajátos jegyei.

Bár a költői szövegek elemzése mindenképpen bonyolultabb, ez nem zárja ki azt, hogy ne lehetne azokat is nyelvtörténeti szempontból megvizsgálni. De mi van akkor, amikor a nyelvi eltérések nem egy külön kronolektust jelölnek, hanem a szöveg rétegződését, ahol a korai és késői kronolektus szövegei kapcsolódnak össze egy könyvön belül? A Bibliában számos olyan könyv van, amelyet a mai kutatás egy összetett redakciós folyamat eredményének tekint.¹⁰ E könyvek esetében azzal a ténnyel kell számolnunk, hogy a különböző redakciós folyamatok szövegei más és más korból származnak. Ilyenkor a datálásban célravezető a nyelvi szempontok mellett tartalmi szempontokra is támaszkodni.

A TBH-hoz sorolt könyvek tartalmi szempontból szinte kivétel nélkül a 6. század eseményeihez kapcsolódnak, azonban ez még nem jelenti azt, hogy akkor is keletkeztek. Ilyen például Dániel könyve, amelynek LBH-nyelvezete van, de a fogság eseményeire utal. Ami azonban biztosan ehhez a korhoz köthető, az Ezékiel és Jeremiás. Már Gesenius is megállapította, hogy „a két korszak közötti határvonalon állnak”.¹¹ Bizonyítékként szolgálnak a babiloni eredetű kifejezések, pl. קָבַל – csata (Ez 26,9), פֶּשֶׁר – vörös festék (Jer 22,14), מִסְכָּן – fafajta (Ézs 40,20; akkád jövevényszó). Ugyanakkor a TBH fontos jellemzője, hogy nem tartalmaz perzsa jövevényszavakat, tehát a perzsa kor előtti szövegekről lehet szó.

Ez a nyelvi réteg teremti meg az abszolút datálás lehetőségét: ha ezeket a szövegeket a 6. századhoz kötjük a fent említett érvek alapján, akkor biztos, hogy az azt megelőző fogság előtti, amint az egybeesik a korábbi fejezet érvelésének eredményeivel a feliratkorpusz vizsgálata nyomán, az azt követő pedig fogság utáni.

¹⁰ Ebben a fejezetben a szerzők Jeremiás könyvét hozzák fel példaként, és azt részletesebben tárgyalják, ld. 77–78. old.

¹¹ Gesenius, Wilhelm: *Geschichte der hebräischen Sprache und Schrift*. Vogel, Leipzig 1815, 35.

7. Pseudoklasszicizmus. Késő bibliai héber és qumráni héber szövegek (85–97. old.)

A CBH és a TBH vizsgálata után a szerzők az LBH sajátos jegyeit is tárgyalják a 7. fejezetben. Az LBH kronolektus egyik ismertetőjegye a pseudoklasszicizmus használatának jelensége, vagyis az, hogy a későbbi szerzők a klasszikus héber nyelvezetet próbálták imitálni, s ezért archaizmusokat használtak. A héber szöveg nyelvezetéből viszont kitűnik, hogy vállalkozásuk sikertelennek bizonyul abból a szempontból, hogy nyelvhasználatuk a későbbi szerzőségről árulkodik, és hogy nem autentikus CBH-szövegek. Ezekből az „utánpótlásból” egyúttal az is kitűnik, hogy olyan forrásokat használtak, amelyek már korábban megvoltak. Ezt igazolja például a Krónikák és Királyok könyveinek kapcsolata. Emellett rájátszások és intertextuális kapcsolópontok figyelhetők meg a következő szövegek esetében is: Ezsd–Neh – Tóra, Dán 8–12 – prófétai szövegek, Eszt – József-elbeszélések. Ez az irodalmi gyakorlat a vallási szövegek növekvő autoritásáról tesz bizonyosságot a fogság utáni időszakban. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a qumráni szövegekben is, amelyek noha a CBH-t imitálják, pseudoklasszicizmusok is előfordulnak bennük.

Ezek alapján az LBH sajátosságainak tulajdoníthatók a jelentésbeli pseudoklasszicizmusok, vagyis olyan kifejezések, amelyek klasszikus kifejezésekre épülnek, valamint a nyelvtani pseudoklasszicizmusok, azaz olyan nyelvtani jelenségek, amelyek egyértelműen kimutathatók a CBH-ban, azonban az LBH-ban már egyszer sem fordulnak elő.

8. Szintézis és kultúrtörténet. A bibliai irodalom korszakai (98–125. old.)

A könyv utolsó fejezetében a szerzők arra tesznek kísérletet, hogy összeegyeztessék a maguk kutatási eredményeit a korábbi kultúrtörténeti vizsgálatok eredményeivel. Erhard Blum megállapítása mellett foglalnak állást, és a következő lépés szükségességét hangsúlyozzák: „a nyelvészeti érveket egy sokkal átfogóbb történeti-filológiai törekvés részeként kell értelmezni”.¹

A történeti vizsgálat során két metodológiai szempont érvényesült. Az egyik a *hasonló eredmények elve*, amikor az érvek egy kerek egészet alkotnak, s ezek az egybehangzó bizonyítékok valamiféle bizonyosságot nyújtanak az érvelés hatékony-

¹ Blum, Erhard: The Linguistic Dating of Biblical Texts: An Approach with Methodological Limitations. In: Gertz, Levinson – Rom-Shiloni, Schmid (eds.): *The Formation of the Pentateuch: Bridging the Academic Cultures of Europe, Israel, and North America*. FAT 111. Mohr Siebeck, Tübingen 2016, 305.

ságáról. A szerzők szóhasználata szerint ez különböző források „konspirációjaként” is értelmezhető. A másik módszertani szempont a *kultúrtörténeti szempont*, amikor maga a szöveg tanúskodik egy adott kor életkörülményeiről, általános képéről, közegéről és mentalitásáról. Itt a szerzők tulajdonképpen az irodalmi fikciót vetik össze a valós történelmi eseményekkel, amelyek a történelem nem szándékosan ránk hagyott nyomaiból, pénzérmékből, történelmi leletekből és a múlttól szóló, de nem irodalmi jellegű feliratokon fennmaradt adatokból olvashatók ki. Elvetik a bibliai szövegek ideológiaalapú datálását, amely eléggé elterjedt a biblikusok körében. Az ideológiaalapú datálásnak az a lényege, hogy amennyiben egy szöveg alaphangja, gondolatisága egy kor feltételezett gondolatosságához, ideológiai háttéréhez kapcsolódik, akkor bizonyosan abban a korban született. A szerzők viszont azt a szemléletet képviselik, hogy ez a módszer nem számol az irodalmi folyamatok beszámíthatatlanságával, a vallásos gondolkodás összetettségével, sem az ideológiák áramlásának jelenségével.

A szerzők példák sorozatával támasztják alá a különböző korszakok és a bibliai szövegek közötti kapcsolatokat. Kisebbségi alfejezetekben tárgyalják a nyelvtani és tematikai sajátosságokat, és ezek alapján a szövegeket különböző korok politikai és kulturális környezetéhez lehet kapcsolni a kultúrtörténeti kutatás eredményeinek fényében. A legkorábbi párhuzamot a bibliai szövegekben megjelenő kánaánita dialektus kapcsán mutatják ki, amelyet a bibliai szövegben a „kánaánita többes szám” használata is megerősít. Ezt Debóra énekével példázzák.² Ezt követően a filiszteus behatást vélik felfedezni az Ám 1,6–8 és 1Sám 1–4 szövegében, amelyek megemléknek Gáza és Siló pusztulásáról. E két város pusztulásának még történeti relevanciája volt az említett szövegek születésekor. A királyok kora és a Biblián kívüli források összevetése azt tanúsítja, hogy a bibliai elbeszélések valós és hiteles történelmi forrásokon nyugszanak. A szerzők általános érvként fogadják el, hogy ha egy szöveg valós történelmi adatokról tanúskodik, akkor azt valószínűleg ugyanabban a korszakban írták le, vagy ahhoz közel. Érvként a Biblián kívüli forrásként kezelt feliratokon olvasható királynevek szolgálnak, amelyek előfordulnak a bibliai szövegekben is, és megfeleltethetők a feliratokon szereplő királyok uralkodási idejének.

A királyok korát követően az Izráel történetét meghatározó és egymást váltó szomszédos nagyhatalmak kulturális behatása fedezhető fel a bibliai szövegekben. Ezek között az Új-Asszír Birodalom az első, amelynek fennállása jelentősen befolyásolta Izráel politikai és kulturális helyzetét. Az új-asszír korszak hatása

² A Bír 5,30-ban, amely a kánaánita szolgálólány szavait idézi, két többes számú, nőnemű név szóalakot olvasunk, és ezek a kánaánita dialektus egyik sajátosságát mutatják (ם:תַּמְתַּם וְם:תַּמְתַּם, vagyis *két rabnő* és *két kendő*). A héberben és más sémi nyelvekben a vaskorra ez a fajta többes számú alak már kikopott, noha korábban, az ugariti nyelvben még bevett forma volt.

felfedezhető a Biblia különböző történeteiben is, ugyanis a kutatók kimutatták, hogy számos párhuzam található az asszír mitológiai szövegek és a bibliai elbeszélések, például a bibliai Nimród és az asszír Ninurta alakja, valamint a jogi szövegek, például Esszarhaddon öröklési szerződése és a Deut 28 között. Ez alapján *a szerzők a CBH aranykorát a Kr. e. 880–612 közötti időszakra teszik.*

A Babiloni Birodalom felemelkedése és a fogság időszaka alatt szintén e párhuzamos szövegek jelentenek támpontot a kölcsönhatás kimutatásában. A Jer 39 szövege például olyan babiloni hivatalnokok neveit sorolja fel, amelyek babiloni hivatalos szövegekben is szerepelnek, az Ex 1–3-ban leírt elhívástörténetnek pedig szintén vannak párhuzamai a babiloni vallásos szövegekben. Ezért *a szerzők szerint a TBH a babiloni időszakhoz kapcsolódik, vagyis a Kr. e. 7. század végéhez és a 6. század elejéhez.*

Az LBH datálása kapcsán a perzsa kor jelenti a kiindulópontot. Az 1Krón 29,6–7 a Dáriusz perzsa király uralkodása alatt használt „dárík” aranypénzről beszél, amely anakronizmus ebben a kontextusban, és azt jelzi, hogy a szöveg nem keletkezhetett a királyok korában, tehát abban az időszakban, amelyről a szövegek írnak. Ez abból is kitűnik, hogy a Királyok könyvének elbeszélései szerint Dávid már halott volt, mielőtt elkezdődtek volna a templom munkálatai, azaz itt egy kitalált történetről beszélhetünk. A szerzők szerint ebben az esetben ideológiai kompenzációról lehet szó, amellyel a krónikás a dávidi királyság és templom dicsőségét mutatja fel emlékeztetőként egy olyan korszakban, amelyben Jeruzsálem demográfiai adatai siralmasak voltak. A vaskortól 90%-kal csökkent Jeruzsálem lakott területe, s a perzsa uralom idején csupán pár száz ember élt a városban, emiatt az írói iskolák működése is megszűnt. A szerzők ezzel magyarázzák a CBH/TBH és az LBH közötti törést. Az utóbbi nyelvezete azért lényegesen más, mivel nem volt egy olyan hagyomány, amelyhez közvetlenül kapcsolódhatott volna. Nem egy folyamatba illeszkedik bele, hanem egy új kezdetet feltételez.

A perzsa kort követő hellén hatást, amely különösen a görög kölcsönszavak szintjén érvényesült, fel lehet fedezni a legfiatalabb ószövetségi szövegekben is. Például Dániel könyvének 3. fejezete görög nevükön sorolja fel a hangszerek neveit.

Összegzés

Bárki, aki kézbe veszi ezt a könyvet, és elolvassa annak címét, méltán lát hozzá nagy reményekkel az olvasáshoz. Hiszen mindnyájan olyan biztos választ szeretnénk kapni végre a Biblia keletkezésére vonatkozó kérdéseinkre, amely nem hagy kétségeket maga után, vagy nem vet fel újabb és újabb megválaszolendő kérdéseket. A szerzőpáros azonban a könyv legelejétől a könyv végéig azzal az alázatos

beismeréssel fogalmazza meg észrevételeit, hogy a kérdés megválaszolására tett kísérletük csupán egy újabb megvilágításba helyezi mindazt, amit eddig a kérdéskörben mások is felismertek. És éppen ez az alázat az, ami még nagyobb hitelt kölcsönöz munkájuknak. Ugyanúgy rávilágítanak az általuk használt nyelvtörténeti módszer erősségeire, mint ahogyan annak hiányosságaira is.

Aki belefog a könyv olvasásába, talán eleinte furcsállni fogja, hogy szinte minden bekezdés kérdéssel kezdődik. Erre a szerzők később választ is adnak, majd a válaszból egy újabb kérdés következik, és így tovább, mintha a szerzők önmagukat kérdőjeleznék meg munkájuk során. De talán éppen ez lehet az eredményes munka kulcsa: nem félni a még megválaszolatlan kérdésektől, a vitatható eredményektől, a meglepő válaszoktól.

A könyv nyelvezete letisztult és könnyen érthető azok számára, akik közepes szinten beszélnek az angol nyelvet. Az olvasást nem nehezíti az angol szakzsargon, és az a pár kifejezés, amely szakszónak minősül, a szöveggörnyezetből könnyen értelmezhető, magyarázatható.

A könyv szerkezete világos: lépésről lépésre halad a módszer ismertetésétől annak gyakorlati alkalmazásáig. A magyarázatokat minden esetben példák támasztják alá. Ezek nemcsak érthetővé teszik a módszert magát, hanem az általunk is ismert bibliai szövegek felhasználásával hozzák közelebb számunkra azt a nyelvi világot, amely elméleti szinten nagyon távolinak tűnhet.

A számos „kérdés-felelet”, érvelés és példa után a könyv végén a szerzők következtetéseiket fogalmazzák meg: a bibliai szövegekben felfedezhető két kronolektus, a CBH és az LBH, valamint a kettő közötti átmenetet jelentő TBH megteremtí a bibliai szövegek relatív datálásának lehetőségét.

A CBH a fogság kora előtti szövegek nyelvezete, amely a legkorábbi egységes nyelvi réteg, és azt feltételezi, hogy a Biblia egyes szövegei már a Kr. e. 8. században elnyerték mai formájukat.

A TBH az átmeneti időszak, a fogság nyelvezete, amikor több hatás is érte és befolyásolta a nyelvet. Ebben az időszakban a CBH új nyelvi elemekkel bővült az idegen kultúrával való kölcsönhatás eredményeként, és nagyjából lefedi a Kr. e. 6. század bibliai irodalmának nyelvezetét.

A másik nagy kronolektus, az LBH egy jóval újabb nyelvi anyagot feltételez a fiatalabb korú bibliai könyvekben, amelyeknek keletkezését a szerzők a fogság utáni időszakra datálják, vagyis a Kr. e. 5–4. századra. Ezekkel a megállapításokkal nem hoznak áttörő eredményeket a bibliakritika területén, azonban megállapításaikkal és nyelvi bizonyítékaikkal olyan érveket állítanak a kutatás eddigi eredményei mellé, amelyek nagymértékben erősítik azok helyességét. A szerzők eredményei egybecsengnek a kortárs kutatás azon megállapításával, amely szerint a bibliai szövegek nem valószínű, hogy abban a korban keletkeztek, ame-

lyet leírnak (ilyenek a Tóra és a királyok korának elbeszélései), és a bibliai könyvek jelentős redakciós folyamatok során nyerték el mai formájukat. Ezek a folyamatok pedig kimutathatók a nyelvtörténeti vizsgálat során is. Mindemellett az LBH-szövegek szintjén kimutatható eltérések miatt a szerzők vitatják azt az utóbbi évtizedekben megjelent nézetet is, amely szerint a teljes Biblia a perzsa korban keletkezett.

A könyv számos más érvet és példát is felsorol a datálást illetően, azonban úgy gondolom, hogy a címben feltett kérdésre végül is a sorok között találhatjuk meg a választ. A szerzők a könyv befejező soraiban fogalmazzák meg saját állásfoglalásukat: „Az ószövetség egy többkorú könyv, amelynek történetét sok esetben nagy valószínűséggel tudjuk nyomon követni” (121. old.). Ebben az állításban két kulcskifejezést olvashatunk: *többkorú* és *nagy valószínűséggel*. A mű alátámasztja, hogy a mai Ószövetség kialakulása hosszú folyamatra vezethető vissza, amelynek megértésére még a mai kutatás lehetőségeinek összességét felhasználva is csak valószínűsíthető választ fogunk kapni. Azonban a válaszkeresés folyamatában egyre közelebb és közelebb kerülünk a szövegek mögötti mélyebb üzenetek feltárásához, és ezért mindenképp megéri folytatni a munkát.

Bíró Beatrix

